

ko'plab boshqa yondosh fanlar bilan doimiy aloqasi-ning samarasi sifatida etnopsixologiya, etnolingvisti-ka, etnodemografiya, etnomadaniyat, etnopedagogi-ka, etnofolkloristika kabi yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Xullas, etnologiya, aytish mumkinki, bugungi kunga kelib yangi bir rivojlanish bosqichiga ko'tarildi.

2-§. Etnologiya fani predmeti

Har bir fan o'zining tadqiqot predmeti xosligi, uning tadqiq etish uslublari bilan boshqa fanlardan farqla-nib turadi. Etnologiya fan sifatida paydo bo'lgandan to hozirgi kunga qadar xalq va xalqlarning madaniy o'ziga xosligi uning asosiy tadqiqot ob'ekti bo'lgan.

Yer yuzida shunday mamlakatlar borki, ularning aholisi asosan bitta millatdan (misol uchun, Islandi-yaning asosiy aholisini islandlar; Albaniyada – alban-lar; Yamanda – yaman arablari, Yaponiyada – yapon-lar) tashkil topgan. Biroq bugungi kunda aynan bitta millatli yoki monoetnik mamlakatlar juda kam hi-soblanadi. Juda ko'plab mamlakatlarning etnik kom-pozitsiyasi yoki, boshqacha aytganda, etnik tarkibi birmuncha murakkab hisoblanadi. Misol uchun, bir millatli hisoblangan Fransiya aholisini asosiy aholi-si bo'lgan fransuzlardan tashqari bretonlar, elzaslar, korsikanlar va boshqa yevropa xalqlari hamda Jazoir va boshqa Afrikadagi fransuz koloniyalaridan ko'chib kelgan aholi tashkil qiladi. Etnik tarkibiga ko'ra xil-ma-xil bo'lgan mamlakatlar tarixdan ma'lum. Mi-sol uchun, Rim imperiyasi, sosoniylar, Amir Temur davlatlari; bugungi kunda – Hindiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Indoneziya Respublikasi.

Aynan mazkur mamlakatlarda yashovchi xalqlar turmush tarzi va madaniyatini tadqiq qilish etnologi-ya fanining asosiy tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, millat, millatlar va xalqlar hamda kishilar jamoasining boshqa shakllari ijtimoiy hayotning ma'lum bir muhim tomonini aks ettiradi. Aynan shu bois ham jiddiy ilmiy qiziqishga sabab bo'lgan va buning natijasida XIX asr o'rtalariga kelib maxsus fan tarmog'i – etnologiya paydo bo'lgan.

Muxtasar tushuntirilsa, mazkur fan doirasida turli xalqlarning etnogenezi va etnik tarixi, an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar, moddiy va ma'naviy madaniyat muammolari hamda etnoslararo jarayonlar tadqiq qilinadi. Demak, fikrimizcha, etnologiya asosiy tadqiqot ob'ekti sifatida etnos bilan bog'liq quyidagi jihatlarni o'rganadi (Etnologiya predmetini ma'lum bir tartibda bayon qilishda biz fanda an'anaviy tarzda qarashlardan yangi noan'anaviy qarashlar tomon harakatlanishni ma'qul deb bildik):

- etnogenez va etnik tarix muammolari;
- etniklik va etnik guruhlar muammosi;
- etnoslarning zamonaviy hayoti (ularning aktual faoliyati);
- xalqlarning moddiy madaniyati;
- xalqlarning e'tiqodiy qarashlari, milliy marosim va urf-odatlar;
- turli xalqlarning qarindoshlik tizimi: qarindosh-urug'chilik aloqalari va qo'ni-qo'shnichilik munosabatlari;
- sotsial guruhlar (tabaqalar, sinflar, institutlar);
- xalqlarning ijtimoiy va siyosiy tuzilmalari (oilaviy munosabatlar va hokimiyat munosabati);
- turli xalqlarga xos tarbiya an'analari tizimi;
- bir xalq madaniyatining turli komponentlari orasidagi o'zaro aloqa va bog'liqlik muammolari;
- u yoki bu xalq madaniy xususiyatlari dinamikasi (madaniyo'zgarishlar);
- turli xalqlarning etnopsixologiyasidagi o'ziga xosliklar;

- turli xalqlarning hayot tarziga moslashishi, ularning tabiiy muhitga moslashishi;
- etnos qadriyatlarini taqqoslash;
- turli xalqlarni dunyo xaritasida taqqoslash;
- madaniyatlararo muloqotlarning o'ziga xos xususiyatlari;
- etnoslarning paydo bo'lishi va bo'linib ketishi sabablari;
- xalqlarning joylashuvi;
- etnoslar bilan bog'liq sodir bo'ladigan demografik jarayonlar;
- etnos vakillarining iqtisodiy munosabatlari;
- etnolingvistika va etnomadaniyat muammolari;
- an'ana va marosimlarning paydo bo'lishi, taraqqiyoti va innovatsiya hamda transformatsiyalashuvi.

Ushbu ro'yxatni yanada davom ettirish mumkin. Biroq mazkur ro'yxatning o'zi ham etnologiyaning tadqiqot ob'ekti ko'p qirrali ekanligidan dalolat beradi. Qolaversa, ushbu ma'lumotlar etnologiyaning asosiy manbai yozma manbalar hamda moddiy yodgorliklar bo'lgan an'anaviy tarix fanidan birmuncha kengroq ekanligidan darak berib turibdi. Shuningdek, etnologiyada insoniyat tarixining dastlabki yozma madaniyati shakllanganigacha bo'lgan davrda yashagan va o'zlarining alohida yozuvlariga ega bo'lgan xalqlar – etnoslar asosiy tadqiqot ob'ekti tarzida o'rganiladi.

Oldingi qismlarda ta'kidlaganimizdek, XIX asr oxirida Yevropada etnologiyaning asosiy mavzusi ibtidoiy sharoitda yashayotgan «primitiv» xalqlar bo'lgan. Bu xalqlar misolida yevropalik tadqiqotchilar go'yoki o'zlarining qaysidir ma'noda uzoq o'tmishdagi «tirik ajdodlari»ni his qilganliklari bois ushbu xalqlar yevropalik tadqiqotchilarni ko'proq qiziqtirgan. Shuning uchun ham yevropaliklar «orqada qolgan» xalqlarga nisbatan «*primitiv*», ya'ni «*birinchi*»

degan iborani qo'llaganlar. Bu borada «birinchi» xalqlar to'g'risida XIX asrdagi etnologiya maktablarning yirik namoyandalari hisoblangan Lyuis Genri Morganning «*Qadimgi jamiyat*», Eduard Taylorning «*Ibtidoiy madaniyat*» kabi mashhur asarlari paydo bo'lgan. Shuningdek, nemis etnologiyasining asoschilaridan bo'lgan Teodor Vayts va Adolf Bastianlarning tadqiqotlari ham «ibtidoiy xalqlar»ga bag'ishlangan bo'lib, ular mazkur xalqlarni «madaniy rivojlangan xalqlar», ya'ni Yevropa xalqlari bilan o'zaro qiyosiy tarzda o'rganishga e'tibor qaratishgan.

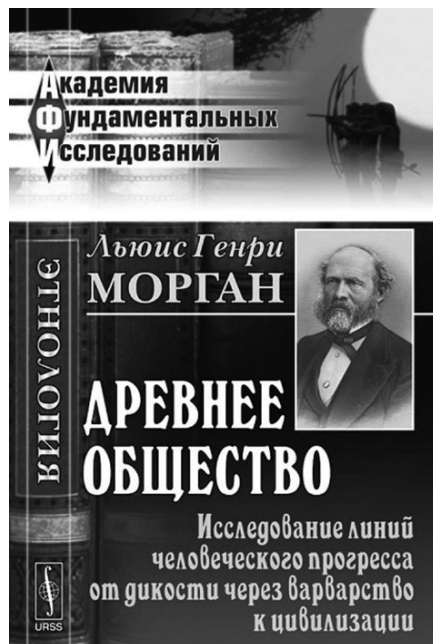
O'tgan yuz yillikda mazkur fan doirasida olib borilgan tadqiqotlar tufayli etnologiya oliy o'quv yurtlari o'quv predmetiga aylangan va dunyoning ko'plab mashhur universitetlarida maxsus fan sifatida o'qitila boshlandi. Buning pirovardida etnologiyaga yangicha qarashlar bilan qurollangan fan namoyandalari – nazariyotchi etnologlar kirib kelgan¹. Shu bois etnologiyaning mavzusi ham takomillashib borgan va fandagi mavjud ba'zi qarashlar hamda g'oyalar jiddiy tanqid ostiga olingan va hattoki ularning ayrimlari keyinchalik butkul ilmiy muomaladan chiqib ketishiga olib keldi.

Etnologiyada tanqidga uchragan ayrim qarashlar to'g'risida to'xtalganda, avvalo, xalqlarning ibtidoiy va sivilizatsiyalashgan tarzda bo'linishiga oid qarashlar jiddiy tanqid ostiga olinganini ta'kidlab o'tish joizdir. Yangi avlod tadqiqotchilarining ta'kidlashlaricha, «ibtidoiy» deb atalgan xalqlar ham xuddi «sivilizatsiyalashgan» deb hisoblangan yevropaliklar singari o'zlarining tarixi va madaniyatiga ega bo'lgan. O'z navbatida ular, oldingi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, insoniyat tarixining dastlabki bosqichlariga taalluqli emas va mazkur jamoalar ham boshqa

¹ Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. – М., Академа, 2000. – С. 16.

xalqlar kabi ibtidoiylikdan yiroq xalqlar hisoblana-
di. Inchunun, bu borada ularni faqatgina atrofdagi
olamga bo'lgan munosabati borasidagina ibtidoiy deb
aytish mumkin. Bunday qarash dastlab mashhur
nemis etnolog olimi Rixard Turnvald (1869 – 1954)
tomonidan bildirilib, uning fikricha, «ibtidoiy xalq»
tushunchasini tahlil qilish as-
nosida bir omil o'ta muhimdir.
Bu omil tabiatni o'zlashtirish-
dagi bilim, malaka va mehnat
qurollari hamda moslama-
lardir. R. Turnvaldning fikri-
cha, «ibtidoiy» atamasini ya-
shash va ovqatlanish uchun
eng oddiy mehnat qurollaridan
foydalangan va atrofdagi olam
to'g'risida juda kam bilimga
ega bo'lgan qabilalarga nis-
batan qo'llash joizdir. Bunday
texnik qurollanish va tabiiy
qonunlarni bilish me'yorlar-
idan kelib chiqib qaraydigan bo'lsak, Turnvald ayt-
ganidek, «tabiatni bo'ysundirgan odamlar» hozirgi
zamonaviy industrlashgan jamiyatga qaraganda
haqiqatdan ham ko'proq tabiatga bog'liq bo'lgan.
Biroq bu o'rinda ikkinchi mulohaza paydo bo'ladi.
Ya'ni, agar insonlarning tabiatdan mustaqil bo'lib
yashashlariga qaramay, bugungi zamonaviy kishilar
ikkinchi bir ko'rinish – texnikaga bog'lanib qolishiga
sabab bo'ladi. Shu bois ayrim etnologlar yuqoridagi
mulohazaga asoslanib, etnologiyada «ibtidoiy xalqlar»
iborasini qoldirishni, lekin bunda tabiatdan uzilma-
gan va o'zlarining ijtimoiy me'yorlarini saqlab qolgan
jamoalar hamda madaniyatlarni anglash g'oyasini il-
gari surganlar.

O'z navbatida boshqa bir olimlar guruhi esa «ibti-
doiy xalqlar» iborasining qo'llanishiga qat'iy qarshi

chiqqan. Chunki fanda bunday iboraning qo'llanishi shubhasiz unga qarama-qarshi bo'lgan «madaniy xalqlar» atamasining paydo bo'lishini taqozo etadi va bu esa birinchi guruhga kiruvchi xalqlarning tahqirlanishiga sabab bo'ladi» deb ta'kidlaydilar. Darhaqiqat, sayyoramizning turli mintaqalarida yashovchi xalqlar, etnik guruhlar hayotiga, o'tmish tarixiga, turli-tuman sivilizatsiyalar va madaniyatlar taraqqiyotiga nazar tashlar ekanmiz, o'zining tarixiy taraqqiyotida madaniyatiga ko'ra biror-bir rivojlanishga erishmagan insonlar jamoasini topish juda mushkul. Hatto tosh davri odamlari to'g'risida gapiradigan bo'lsak, ular ham dastlab toshdan yasalgan mehnat qurollarini rivojlantirib borganliklari tarixiy-arxeologik manbalardan ma'lumdir.

XVII – XIX asr tadqiqotchilari ta'kidlaganlaridek, sayyoramizda ibtidoiy insonlar mavjud emas. Har bir etnik jamoa yoki xalq o'ziga xos madaniyat sohibidir. Shu tufayli bugungi kunda «madaniyatli xalq», «madaniyatsiz xalq» degan iboralarni qo'llash o'rinsizdir. Faqatgina madaniyatning turli ko'rinishlari to'g'risida gapirish mumkin. Shuning uchun ham aynan turli madaniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari va turfa xil etno-milliy madaniyatlar etnologiyaning asosiy tadqiqot predmetlaridandir. Qolaversa, keyingi vaqtlarda etnologiyada lokal (mahalliy) madaniyatlarni tadqiq qilish borasida ancha samarali tadqiqotlar bajarilmoqda.

Shu bilan birga turli olimlar tomonidan «ibtidoiy xalqlar» atamasi o'rniga qator boshqa tushunchalar va atamalar tavsiya qilingan bo'lib, tadqiqotchilar fikricha, mazkur ibora etnologiyaning yangi mavzusi doirasiga ko'proq to'g'ri kelar ekan. Turli davrlarda etnologiyaga «arxaik madaniyat», «industriallashtirish-gacha bo'lgan jamiyat», «an'anaviy jamiyat», «yozuvsiz jamiyat», «qabilaviy ittifoq» va shu kabi nomlar

tavsiya qilingan. Shubhasiz, mazkur iboralarning har biri ma'lum bir etnik madaniyatning o'ziga xos tomonlarini ifodalaydi. Shu bois garchi ulardan bi-rortasi ham «ibtidoiy xalqlar» atamasiga almashti-rilmagan bo'lsa-da, zamonaviy etnologiyada ularning barchasi qo'llaniladi.

Etnologiyaning **zamonaviy muammolari.** O'tgan XX asrning oxirgi choragida etnologiyada yangicha yo'nalishlarning paydo bo'lishi mazkur fan doirasida bajarilayotgan tadqiqotlarning ham maz-munan, ham mohiyatan o'zgarishiga sabab bo'ldi. Aynan shu davrdan boshlab tadqiqotchilar tomonidan an'anaviy ko'rinishni olgan uzoq yurtlardagi o'ziga xos egzogamik madaniyatlar emas, balki zamonaviy jamiyatlarni o'rganishga ko'proq e'tibor qaratila bosh-landi. Natijada qator yangi nazariyalar va maktablar paydo bo'ldi va tadqiqotchilar tomonidan etnologiya-ning o'ziga xos yangi yo'nalishlari bo'yicha tadqiqot-lar bajarila boshlandi. Jumladan, g'arbiy Yevropa etnologiyasida ijtimoiy etnologiya, huquqiy etnologi-ya, siyosiy etnologiya, diniy etnologiya, xo'jalik (iqti-sodiy) etnologiyasi shakllandi va istiqbolli rivojlanib bormoqda.

Boshqacha aytganda, zamonaviy etnologiya fani bir nechta asosiy vazifalarni bajaradi. Etnologiya-ning vazifalari orasida birinchi va uning boshqa funksiyalariga asos bo'ladigan eng muhim qismi bu ilmiy bilishga xizmat qilishdir. Etnologiya fani etnik voqelikni anglash bilan birga turli tarixiy davrlardan tortib to bugungi kungacha bo'lgan davrda dunyo-ning etnik manzarasiga oid bilimlarni shakllanti-radi hamda yer sharining turli hududlaridagi etnik jarayonlarning xarakterli o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qiladi. Etnologlar etnoslarning paydo bo'lishi, tuzilishi va rivojlanish qonuniyatlarini hamda ular-ning kelajakdagi hayoti bilan bog'liq tendensiyalarni

ilgari surishga harakat qiladi. Aynan mazkur bilimlar asosida etnologiya o'zining nazariy qarashlarini takomillashtiradi va ularni tarixda va hozirdagi etnik jarayonlar xarakterini aniqlashtirishda foydalanadi. Etnologik ma'lumotlarsiz, misol uchun, mustamlakachilikdan ozod bo'lgan yangi dunyo mamlakatlarida immigrant millatlarning shakllanish jarayonini, yoki ayrim mamlakatlarda davlatchilikning shakllanish muammolarini hal qilib bo'lmaydi. Etnologiya-ning boshqa muhim vazifasi har bir etnosning o'zligini anglashdagi ehtiyojini qondirishdan iborat.

Umuman olganda etnologiya sohasida shu kunlarda tadqiqot olib boruvchi yoki ushbu fanga qiziquvchi kishilar:

- insoniyat o'zini o'rab turgan tevarak-atrofni qanday tarzda tasavvur etadi?
- odamlar tasavvurida moddiy olamdagi predmetlar qanday ma'no kasb etadi?
- ushbu qarashlarning o'zgarish jarayoni qanday kechadi?
- madaniyatlararo munosabatlar an'anaviy va zamonaviy madaniyatlarga qanday ta'sir o'tkazadi?
- dunyoning etnik manzarasi o'zida nimani aks ettiradi va bu manzaraning o'zgarishi qanday mexanizmlar asosida kechadi?
- u yoki bu madaniyat vakillari dunyoda sodir bo'ladigan o'zgarishlarga qay tarzda moslashadi va, o'z navbatida, u yashayotgan jamiyatning moslashishi qanday prinsiplarga asoslanadi?
- zamonaviy industrial jamiyatda milliy-etnik madaniyatlarning roli va o'рни qanday?
- har qanday holatda etnos vakillari tafakkurida nima o'zgarmaydi yoki nima butkul unutilishi, yoki o'zgarishi mumkin va, o'z navbatida, bu jarayon qanday kechadi?
- madaniyatlarning o'zining ichidagi o'zaro bog'liqlik va o'zaro aloqalar qay tarzda yuz beradi?

– etnik madaniyatda barcha tizimni mustahkam ushlab turuvchi va jamiyat hayotida sodir boʻladigan qizgʻin oʻzgarishlar jarayonida himoya qiluvchi mustahkam oʻzgarmas qism mavjudmi? degan savollarga javob izlaydilar.

Shubhasiz, mazkur muammolarning aksariyati oxirgi oʻn yilliklardagina etnologlarning tadqiqot muammosiga aylandi, deb aytish mumkin. Bu borada ayniqsa Gʻarb mamlakatlarida soʻnggi oʻn yilliklarda etnologiya fani «postmodernizm» falsafasiga asoslangan boʻlib, bunda bevosita ijtimoiy guruhlar orasidagi etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilish asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, lokal va global jarayonlarni tadqiq qilishda tadqiqotchilar tomonidan tadqiqiy tanlanish, yaʼni jamiyat hayotidagi barcha jarayonlarni emas, balki etnos va madaniyatning oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda eng muhim deb hisoblangan qarashlargina tadqiq qilinmoqda. Boshqacha aytadigan boʻlsak, bajarilayotgan soʻnggi tadqiqotlarda asosiy eʼtibor insoniyatning rivojlantirish bosqichlari, yaʼni uning yerda paydo boʻlgandan to hozirgi davrgacha boʻlgan tarixiy yoʻlining global miqyosdagi tavsifiga emas, balki muammoviy tanlanish asosidagi tadqiqotlarga qaratilmoqda. Zero, bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarda etnologiya yoʻnalishida bajarilayotgan ilmiy tadqiqotlarning aksariyati jamiyat hayotida aynan muhim va dolzarb deb eʼtirof etilgan ijtimoiy muammolar doirasida amalga oshirilmoqda.

Gʻarbiy Yevropa, AQSh, Kanada, Yaponiya, Hindiston, Avstraliya va boshqa qator mamlakatlarda etnologiya fani (ijtimoiy yoki madaniy antropologiya) asosan universitetlar va muzeylarda taraqqiy etgan. Universitetlarda sohaga oid maxsus kollejlari va departamentlar mavjud. Koʻp hollarda etnologik (ijtimoiy-antropologik) tadqiqotlar turli fondlar va hukumatlar tomonidan moliyalashtiriladi. Sohaga oid eng

so'nggi tadqiqotlar natijalarini o'zida aks ettiradigan ommabop va mashhur jurnallar tarzida Vashington shahrida Amerika antropologlari assotsiatsiyasi tomonidan chop etiladigan «*American anthropologist*» («Amerika antropologiyasi») jurnali, Parij shahrida Oliy amaliyot maktabi tomonidan nashr qilinadigan «*L'Homme*» («Inson») va Mikluxa-Maklay nomidagi Etnologiya va antropologiya institutining ilmiy nashri «*Этнографическое обозрения*» («Etnografik sharh») jurnallarini misol sifatida keltirib o'tish mumkin.

Yurtimizda esa mustaqillikdan keyin respublikamizning turli tarixiy-etnografik mintaqalari, jumladan, Farg'ona vodiysi, Janubiy O'zbekiston, Buxoro va Xorazm kabi tarixiy-etnografik mintaqalari etnologiyasi va bu mintaqalarda yashovchi aholining o'ziga xos etnomadaniyatidagi lokal xususiyatlar, moddiy va ma'naviy madaniyatdagi transformatsion jarayonlar, etnoslararo jarayonlar, mamlakatimiz hududida istiqomat qiluvchi turli diasporalar* va irredentlar** etnologiyasi, an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar, zamonaviy shahar muhitida an'anaviy milliy qadriyatlarning saqlanib qolish omillari, zamonaviy etnik jarayonlar kabi ko'plab mavzularda tadqiqotlar bajarilmoqda. Bir so'z bilan aytganda etnologiyaning tadqiqot mavzusi doimiy ravishda kengayib bormoqda va bu esa ma'lum ma'noda fan-

* Diaspora (diaspora – lotincha – «joylashuv»; inglizcha – diaspora) tor ma'noda – Babilon tomonidan Isroil podsholigini (mil. avv. 6 asr) bosib olingandan so'ng tashkil qilingan yashash joylari, keyinchalik esa Falastindan tashqarida dunyo bo'yicha barpo etilgan yashash joylariga aytilgan; b) keng ma'noda u yoki bu etnik guruhning tarixiy etnik vatanidan ajralgan holdagi yashash manzillariga nisbatan aytiladi. Misol uchun, koreys diasporasi, irland diasporasi.

** Biror-bir etnik guruh yoki etnos o'zining milliy-etnik hamda siyosiy-davlat uyushmasi bilan chegara mintaqada yashasa irredenta deyiladi. Masalan, O'zbekistondagi qirg'izlar, turkmanlar va tojiklar diaspora bo'la olmaydi, ular irredentlar deyiladi. Yoki aksincha O'zbekistonga qo'shni mamlakatlarda yashovchi o'zbeklar ham irredentlar deyiladi.